

ՍԱՐԳԻՍ ԴՊԻՐ ԱՏԱՆԱՑԻ

(1625?-1678?)

ՅՈՒՇԱՊԱՏՈՒՄ

Սարգիս քահանայի եւ Սառնայի որդին էր Սարգիս Դպիր, որ գրիչ եւ նկարող էր միանգամայն: Ծնած է Ժէ. Դարու երրորդ տասնամեակին ենթադրաբար: Կիրն կը կոչուէր Պաղտատ. Ապրած եւ աշխատած է ընդհանրապէս Ատանայի մէջ: Իր որդին Ղարլան յայտնի էր անդ իրրեւ ոսկերիչ եւ գրագիր: Սարգիսի գրչական եւ մանրանկարչական գործունէութեան շրջանը կ'ընդգրկէ 1661-1674 տարիները: Այդ միջոցին իր արտադրած երկերէն կրնանք յիշել հետեւեւորները:

1. — Ետրական, 1661, Ատանա: Գրիչ, նկարող եւ ստացող՝ Սարգիս Դպիր Ատանացի, որդի Սարգիս քահանայի եւ Սառնայի, հայր՝ Ղարլան գրագրի. — Ձեռ. Ս. Յ. Թիւ 1230:

Սարգիս իր Ետրակնոցը զարդարած է տէրունական նկարներով, որոնք կը թուին քաւական յաջող ընդօրինակութիւններն ըլլալ ԺԿ. Դարու վերջին կիսուն պատկանող նախատիպարներու:

2. — Աւետարան, 1667, Ալաշխան (Ատանայի մօտ հովոց մը՝ Պուլղար լեռան վրայ): Գրիչ՝ Սարգիս Դպիր Ատանացի, որդի Սարգիս քահանայի եւ Սառնայի: Ստացողը՝ Փանոս եւ Պուտախ. — Ձեռ. Անթիլիասի, Թիւ 156:

3. — Աւետարան, 1672, Ատանա: Գրիչ՝ Սարգիս Դպիր Ատանացի, որդի Սարգիս քահանայի. — Ձեռ. Ս. Յ., Թիւ 3069:

4. — Սաղմոսարան, 1674, Ատանա: Գրիչ՝ Սարգիս Ատանացի: Պատուիրատու՝ Զիւնկիրի որդի վարպետ Անդրէաս. — Յուդակ Ձեռ. Զմմառի, Բ. Հատոր, էջ 293, Թիւ 26: Ձեռ. Evanstonի:

Ն. ԱՐԲ. ՄՈՎԱԿԱՆ

(Մնացեալը յաջորդիւ՝ 14)



Հակառակ վանի նահանգապետ Արամ Մանուկեանի խիստ հրահանգին, որ հետեւոր շրջաններէն ուշացած գաղթողները չմնան քաղաքին մէջ, այլ շարունակեն իրենց ճամբան դէպի Կովկաս, եւ կողներէն մօտ մը կը շարունակէր դեռ վան մնալ, որովհետեւ Երեւան տանող ճամբան փակուած էր Քիւրաքերու կողմէն, Ռուսական բանակի առժամեայ նահանջին հետեւանքով:

Վանի Այգեօստանը ժամանային իր հասուն երազին մէջն էր: Պաղտայ լուսակաթ ողկոյցներ իրենց մարգարտաշար ճաթերն էին կախեր աստղատիւր որթատունկերէն, կամ դիզեր հողից՝ կաթուի աղուօր հաւկիթներու նման: Արեւազոյն ծիրանը, դեղն ու սաւորը, մեղրի կաթիլներու հանգոյն, լոյսին մէջ կը շողային: Երկինքը կարծես հալեք, կաթիլ կաթիլ իր օրհնութիւնը կը ցօղէր Այգեօստանի պառլամենտով աղաղակն ծառերուն վերեւ: Լիճը, երկրի եւ երկնքի սիրազեղումներէն յղի, իր ամբարը կը ծնէր ժիւնուազ, իսկ մօտակայ հեղեղներուն մէջ հեղեղները մօմերու պէս կը վառէին, Արշալոյսին հաւրդոնը կը շառագունէր եւ կաթնաթոյր ժայերը կը ներկուէին վարդի երանգներով: Հեռուն, լեռները արեւապաշտ քուրմերու պէս հագած ծիրանի, կը կանգնէին արեւին դէմ:

Վանը աշխարհի ամենահին քաղաքներէն էին՝ Հոյաստանի գեղեցիկագոյն վայրերէն է: Ո՞վ կրնար զայն մօռեալ, եթէ անգամ մը տեսած էր այդ հաշիք գեղեցկութիւնը: Ան գեղեցիկ է Աստուրիի գիւցուհիի նման, բուրմնաւետ՝ բոլոր դէրախտներու համախումբ քաղցրութեամբ: Վանայ ծովի կապուտագեղ եւ զուլալ թիւրեղը, սարերէն իջնող հովի սարսուռներէն փոքրօք, իր ծալքերուն խորը կը պահէ հէթիաթը մեր անցեալին: Իսկ իր հողերուն՝ փորուած գերեզմանները բաղմաթիւ հին ու նոր ցեղերուն, որոնց հազնեաքերը տակաւին փորագրուած կը մնան

հսկայ քարածայռերուն վրայ: Աչքով զայն պարագրիւռ համար, պէտք է պար բռնել իր շուրջը թեւող վարագոյի, Առնոսի, Գրգուռի և Սիփանի հետ:

Ասանք սր կարգացրեալ են Անգլիացի Ֆէլքթըն Հիւնչի նկարագրութիւնը վասնայ ծովուն և անոր շուրջի լեռներուն, գիտաւած նկարութի գագաթէն, կրնան գիտնալ թէ օտար համբարգները ինչ հիացուածով նայեր են վասնի անհամեմատելի գեղեցկութեան: Վանեցիի իրաւունք ունի խորհելու թէ նգեմական դրախտը վասպուրականի բոլորտիքը եղած է: Վասն Հայաստանի սիրտն է, հայ հոգիի ամենամեծ ապաստաններէն մին: Հոն է որ քն ամենէն աւելի եղած է ինքզինքը ու բերած անհուն նպաստը հայ յղացքին: Անոր բնական գեղեցկութիւնները, հայրենիքին գրեթէ կեդրոն ըլլալը՝ զինքը մասնաւոր գաւառի հանգամանքէն կը դադարեցնեն, ընդհանրական կնիք մը տալով իրեն: Իր ժողովուրդն ալ լաւ ու գէշ օրերուն՝ միշտ ամենածանր թեւերը վերցուցեր է, ազգը պահելու, յառաջացնելու աշխատանքին մէջ:

Սր վարագոյս արեւն ծագող արեւը կը բարձրանայ, շուրջի լեռներն ու հովիտները կապոյտ, թափանցիկ չգորշով մը կը ծածկուին, վարագոյս բարձունքէն արեգակը իր բոցավառ ալիքներով՝ հրաշագեղ կալի մը կը վերածէ երկինքը: Ծովն ալ նորածագ արեւի շողերուն ներքեւ գոյն կը փոխէ, իսկ ալիքները ակնախտիդ, փալիփիւլ կը սկսին, ծփացող ծովու ծիրանի կուրծքին վրայ: Հոյսը հեղիկ քայլերով ձորերը կ'իջնէ և անհզալիթէն վեր կը բարձրացնէ կապոյտ չգորշը, որու ծոցէն փաղկուն ագամանքներ կ'անձրեւեն ծաղիկներուն և դալարիքին վրայ և եօթներանգ համրոյրներ կը դրածոն ժայռերու սիրտէն կախուած արծաթափայլ ջրվէճներուն:

«Առաւուծաշուշնչի դրոխտը մեր երկրին մէջ կը գնէ: Այդ ի՞նչ բուռական է քր մեռն չարցնեալ մեր արցունքները և պարծենալք իբր ընտրեալ երկրի մը գլուխակները: Առաւուծ այդ գեղատրուծին՝ Հայաստանի նիւթական հարստութիւնը, բնական գեղեցկութիւնները, իւր և մեղր

ժայթքող անոր արօտները բնականաբար իրենց պիտի վերապահէին դրախտ անտունը: Վանեցիի օովոր է բաւ — ակնարկելով երկրի առատ քերթին — հոգի ցանեա՞՞ր բռնանի: Կանաչը չի մեռնի: Դիւղուն ջուրերը, ծաղիկները, առանց ձեռքի հպումին ձեւաւորուող բուսական առատութիւնը, որ կը լեցնէ ջրբարբի այդ լեռներն ու հովիտները, անսնց բուրումն ու զովութիւնը, ամէն անկիւնէ խաւանող բնական գեղեցկութեանց սքանչելի դաշնաւորումը, կը վերացնէ դիտողը, ակամայ անկէ խելով դրախտը:

Հակառակ այս փառքին որ կը պարտէր վանն ու Այգեօտանը, ամայի էր ամէն կողմ: Չկային այդ դրախտին բնակիչները, ամիս մը առաջ գաղթած կովկաս: Լոռն էին երգերու և պարերու ձայները: Ուշացողները կ'անգրագառնային այս վիճակին և կը լեցուէին մտք գագառններով: Լիճին շորս գին, ապակին ամիս մը առաջ տնջտն անուշ յուշերով լի, ամայութիւն էր, ոչ ձկնաբաներ, ոչ ալ թեկնածի թեւը ձերմակ կտաւներուն: Զարագոյժ վնակ մը իր ժողովական գաւազանով կարծեօ մահ էր սփռեր այս դրախտին շուրջ:

Պանի մը օրեր յետոյ, ուշացող գաղթողները քով-քովի եկան, մասեւելու իրենց կացութեան մասին: Այս վճռական վայրկեանին, երբ ամէն մարդ սահմանած կը մասձէր անորոշ գալիքին, առաջ կու գար անկուս կամքի տէր մարդ մը, Փասկանցի Յոշմէր անունով, որ յաճախ այս կարգի հետադարձական վայրկեաններուն ժողովուրդի ծոցէն կը ծնին, իբրեւ տեսիլք և յայտնութիւն մարդոց ցաւին ու երազին:

Տարիներով փնտռած եմ այս աննման հերոսը մեր յեղափոխական տարեգրութիւններու մէջ, բայց չեմ հանդիպած անոր անունին, որուն շնորհիւ մօտ 2500 անձեր պիտի փրկուէին: Առաւուծը երբ արեւը իր մեծաքօ թելերն էր բացեր, Յոշմէրի ղեկավարութեան տակ, ուշացողներու կարուսանը համբայ կ'իյնար գէղի Սալմաստ: Բոլորն ալ կը զգային հաղեկան անբացատրելի տխրութիւն մը,

որ կու գար այն մեծ զրկանքին, որ գինն էր իրենց հազարամեակներու հաւատքին և արեան յեղովին: Ի վերջոյ հայրենիքը քնակելի հողամաս մը չէ միայն, այլ անմեռ զգացում մը, անհուն կախարդանքը հոգիները առինքնող, ամենազօր արսիքը հողին, անմեռ երազը սերունդներուն, կարմիր իղձը ողջերուն և մեռելներուն: Կազթոյներու խոմբին մէջ կտր նաեւ քառանայ մը, որ աշքեր յառած Սիփանի ձիւնափառ կանին, կը մըմնջէր, ՎՍիփան, Սիփան, գուն շառ բան ես տեսած, հազարամեակներ առաջ քեզի են նոյնը մեր նախահայր Ուրարտացիները, քնզի է պաշտեր Ասորի Շամիրամը, երբ իր այգիներն է հաստատեր այս ծաղկուն հովտին մէջը:

Հայն դաշտի մը մէջէն և գետակի մը ափով կը քալէր կարաւանը: Արեւն իր հոռոյ ու լոյսը կը թափէր մեկնողներու աշքերուն մէջ: Արեգակը յետոյ անակրն-կալօրէն վար կ'իջնէր, երկնքին կէսը սղոցելով ծիրանի գոյնով: Վերջալոյսի վարագոյրը կը սահէր և կ'իյնար հորի-զոնի ետին և առկա նուազող լուսինը կը կախուէր լեռներու սեւ պատէն: Խոշմէրը հարաւանի շուրջ կը ձիավարէր, երբեմն սկիզբը կ'երեւար, երբեմն ալ ուշացողն-բու հեռ կը մնար: Մէջքին՝ ունէր զոյգ ատրճանակներ և թամբին՝ հրացանը: Կը ջանար լուս արտագրութիւն ստեղծել իրեն յառուկ հնարքներով:

Լեռնապարը տակաւ կը ցածնար և ձամբան կ'անցնէր օտարաւանջէ մը: Ոչինչ կ'երեւար բացի պարապ երկինքէն: Սա-կայն յանկարծ սարալանջի կատարէն կը բացուէր տեսարան մը որ կարծես աշխարհառեղծման ընթացքի պարզաբա-նութիւնն էր, շատ աւելի լոյսն և հեռու, որքան կարող էր ընդգրկել անդէն աշ-քը: Մշտալալոյսին մէջ փռուէր էր գոգա-հովիտը, որուն չորս կողմերէն լեռներ էին կախուած: Մարգագետնի խորէն կա-րաւանին կը մօտենար սեւ կտերէ կազ-մըւած երկարաձիգ շերտ մը մարդերու: Կեռուէն կը նշմարուէին անոնց փոթթոց-ներու և լայն գօտիներու գոյնզգոյն երանգները:

Խոշմէր այժմ կանգնած էր դառնթափի

եզրին՝ և կը նայէր հեռուն, ուր մթնշաղի մէջէն կ'երեւար արակատար բարձր ժայռ մը երկնքի կուրծքը մխտած: Ժայռին շուրջ կը նշմարուէին մարդեր, աստղեա-րէն բզկատուած սեւցող երկնքին ներքեւ: Գիւրտեր էին, որոնք հեռուօր ժայռե-րու փէշին ապաստանած կը դիտէին գազ-թողներու մօտեցող կարաւանը: Խոշմէր անձայն կը շրջէր քաղաքին մէջ և գէնք ունեցողները ժողովուրդին շուրջը կը շարէր: Իր մօտ իրարու աղղղուած կը դիզուէր ժողովուրդը, գայլերէ հետա-պնդուած ոչխարներու նման: Գիշեր էր արդէն, Խոշմէրը ուշադրութեամբ գետա-կին կը նայէր, որուն հայելին մէջ կը ցոլային ասկաւ մօտեցող Գիւրտերու սիւ-ռութիւնները: Այժմ գիտեր ան թէ ուր էին կեցած անոնք: Կարաւանը կը շարունա-կէր իր երթը մշուշի մէջէն: Բայց ով դարձան, Խոշմէրի երկվարը յանկարծ վեր կը անկէր իր վիզը և կը վրնջէր ան-տովոր: Գիշերը ամէն ինչի գիծակ էր անցուցեր, բայց մօտին մէջէն կ'երե-ւային հրազեններէն արձակուող գնդակ-ներու բացած ափսոսերը: Կռուողները եր-կուսեալ կ'իյնային մահուան հովէն: Գե-տակի ափին ծուկի եկած երթառարող մը ողորմայն մեղեդի մը կ'եղանակէր, գուցէ դժբանակաւոր իր մէկ սիրելիին Տարի-նէր անցած են, սակայն այդ ձայնը կը մնայ գեռ մէջը, եղբարկանօրէն: Թէ որ-քան տեւեց համազարկը՝ գոտար է ըսել: Առաւօտը կը բացուէր վերջապէս: Առ-աւան մշուշին մէջէն այժմ կ'երեւար ելքը դաշտավայրին, որ արքայական դարպասի մը նման գէպի դիմացի լեռը կը բացուէր: Այդ բացուածքէն, Խոշմէրի հրամանով, ժողովուրդը դիմացի լեռը կը բարձրա-նար: Կարճ մարդահամարէ մը յետոյ կը ճշգուէր թէ մեծ չէր եղած մեռնողներու թիւը: Ինչպէս կը թուէր, Գիւրտերը կո-զոպուտի համար մօտեցած էին գաղթող-ներուն, և իրենց աւարը առած՝ հեռացած էին առժամաբար:

Լեռը գտնուեալի մը նման կը կենար հովիտին դիմաց: Խոշմէր հաւաքած հ-րիտաւարները, քորերով պատուէչ ալ կը քործրայնէր, անոր ետեւը ի հարկին պաշտպանուելու համար: Կէսօրուան մօտ

Քիւրտերը ձերբով սկսած լեռը բարձրանալ: Խոշմէրը պատնէշին ետեւ հաւաքած զէնք ունեցողները կը սպասէր: Քիւրտերը երիվարներով լեռնէն վեր կը բարձրանային: Երբ բաւական մը մօտ էին գիրքին, Խոշմէրի հրահանգով կը պայթէին հրազէնները: Թշնամիները անակընկալի եկած, իրարու ետեւէն կ'իյնային, իսկ անոնց ետեւէն եկողները խուճապահար ետ կը գաւնային:

Օրը իր վախճանին կը մօտենար: Ժողովուրդը, զրկուած իր ինչքերէն, ուտելիքի կարիք ունէր: Խոշմէր մարդիկ զբրկեց, լեռնէն վար, ճամբան որոնելու համար: Անոնք վերադարձան յայտնելու թէ լեռան ստեղծ՝ տարածուող դաշտին մէջ ճամբու հետքեր կային: Անոնք իրենց հետ բերած էին ցորենի խուրցեր: Խոշմէր պաղտած տուած բերուած հազիկները եւ փոքրիկ ունեցող ընտանիքներուն բաժնեց: Կէս գիշերէն վերջ կարուաւնը լեռնէն իջած, դաշտին մէջէն շարունակեց իր ճամբան: Առաւուսն ուէմ հրացանի ձայններ լսուեցան: Ծածրու եզրին կին մը սպաննուած էր, իսկ քովը, հազիւ մէկ ու կէս տարու մանչ մը դեռ նոր մեռած մօրը գիրկ նստած, անոր օտինքէն էր կախուելով: Հեռուն քանի մը Քիւրտեր, դէպի հազիւ երեւցող գիւղը կը փախէին: Խոշմէր չուզեց կանոնք նետահարել, միայն պզտիկը ուռին եւ Ժողովուրդը շարունակեց իր ճամբան:

Երկու օրեր յետոյ Սալմաստի դաշտը կը պարզուէր կարաւանին ուէմ: Հեռուն կարելի էր նշմարել տուններէն բարձրացող ծուխը: Բուրօրին ուրախութիւնը չափ չունէր: արցունքոտ աչքերով կը նայէին երեւցող գիւղերուն եւ փառք կու տային Առաւելին: Ժողովուրդը Խոշմէրի առաջնորդութեամբ Հաֆթըւան գիւղը կը հասնէր, որ Սալմաստ գաւառակի ամենամեծ եւ առաջնորդանիստ վայրն էր: Տարուած աշխատանքներու շնորհիւ, գաղթականներու ցրուածի, տեղաւորման եւ յանձնաձեւման մարմին մը կը կազմուէր: մեզի բաժին ինկաւ Սառնա գիւղը: Հայրս անժիջապէս ծառայութեան մտաւ գիւղին ամենէն հարուստ Պր. Միքայէլին մօտ: Գաղթողներէն մաս մը Սալմաստ մնաց մինչեւ

1916ի գարունը, իսկ շատեր վերադարձան վան դարձան: Հայրս այս վերջիններուն հետ էր: Ծամբան մամայի էր, սակայն կային կայաններ, մուսաբու կողմէն հաստատուած, որոնք սիրալիք կերպով կը դիմաւորէին վան վերադարձող գաղթականները: Առանց այդ զօրակալաններուն, շատ դժուար պիտի ըլլար վերադարձը: Քանի մը օրեր յետոյ կը հասնէինք վան: Արշալույսը նորէն հրդեհուած էր քաղաքին վրայ: Լիճը լեցուած էր հալածալիքնով: Սիփանի ձիւնը կը պսպլար պայծառօրէն, վանի բերդը գերեզմանի նման կը ցցուէր երկնքին դէմ:

Քաղաքը կարծես մամայի էր, փողոցի երկու կողմերուն վրայ քանդուած տուններ սարսափազդու տեսք մը ունէին: Մեզի առաջնորդեցին Քաղաքային Միութեան գրասենեակը, ուր կը մնար քաղաքի լիազօր կոստի Համբարձումեանը: Ես ամբողջովին աչք կտրած՝ իրեն կը նայէի: Կոստի Համբարձումեանը յետոյ նայեցու իր շուրջը կեցողներուն, եւ ըսաւ. «վանի բնակիչներ, դուք ահա վերադարձած էք ձեր հայրենի քաղաքը, որ տխրօրէն կը դիմաւորէ ձեզ, ինչպէս կը տեսնէք, երկրային դրախտը յիշեցնող քաղաքի առուները անգամ ցամաքած են, այգիները՝ չորցած, տունները՝ քանդուած: Զեղմէ շատեր կորսնցուցած են իրենց հարազատները: Սակայն հիմա մենք բոլորս հարազատներ ենք իրարու: Միգի ոչինչ չէ մնացեր բացի մեր կեանքէն: Եկած ենք հոս պայքարելու մահուան դէմ: Տխրութեան ծանր քարը հանեց մեր սիրտէն, դարձնելու դրան մեր քանդուած տուններուն հիմաւորը: վերաշինութեան աշխատանքները սկսած ենք, դուք ալ պէտք է օգնէք մեզի որ կարենանք տեղաւորել նախ վերադարձողները, եւ յետոյ մօտեցել անհրաժեշտի մասին: Պարսկաստանի եւ Թիֆլիսի մէջ ստեղծուած են արդէն ընկերութիւններ, կապուած երկրի վերաշինութեան:»

(Տար.՝ 2)

Ե.